

DARIUS PETKŪNAS

Liturgija kaip veiksnys lietuvių ir prūsų tautinei tapatybei išsaugoti Prūsijos kunigaikštystėje XVI amžiuje

ANOTACIJA. Reformacija, nurodžiusi liturgiją atlikti gimtąja kalba, atvėrė galimybę Prūsijos kunigaikštystės tautoms įteisinti savo gimtųjų kalbų vartojimą bažnyčioje ir mokykloje. Šia galimybe iš karto pasinaudojo Prūsijos lenkai ir lietuviai, išvertę svarbiausius liturginius tekstus į savo kalbas ir jomis pradėję švęsti Mišias bei atlikti kitas liturgines apeigas. Tapusios Bažnyčios kalbomis, jos buvo pripažintos mažumų kalbomis krašte. Straipsnyje teigiama, kad liturginių tekstų prūsų kalba ir šią kalbą mokančių kunigų stoka buvo viena pagrindinių priežasčių, kodėl prūsų kalbos vartojimas nebuvo įteisintas Kunigaikštystėje. Nors Reformacija skatino vartoti gimtąją kalbą Mišiose ir kitose apeigose, liturgija prūsiškose parapijose ir toliau buvo atliekama tik vokiečių kalba, todėl prūsų atžvilgiu Reformacija ne tik neprisdėjo prie tautinės tapatybės sustiprinimo, bet, priešingai, dar labiau paspartino prūsų tautos germanizaciją.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Liuteronų Bažnyčia; liturgija; Mišios; agenda; prūsų kalba.

Vienas pagrindinių Reformacijos siekių buvo švęsti Mišias ir atlikti kitas liturgines apeigas liaudžiai suprantama kalba. Šis, tuo metu radikaliai skambėjęs, tikslas buvo įtvirtintas 1530 m. Augsburgo išpažinime, kurio XXIV paragrafas skelbė: „Mes Mišias išlaikome ir pagarbiausiai švenčiame. Laikomasi ir beveik visų įprastinių apeigų, išskyrus tai, kad tarp lotyniškųjų giesmių kai kur įterpiamos vokiškos, priduriamos tautai pamokyti. Juk iš tikrųjų apeigos reikalingos pirmiausia neišmanantiems pamokyti.“¹

¹ Augsburgo tikėjimo išpažinimas. Augsburgo išpažinimo apologija, Kaunas: Aušra, 2009, p. 37 (§ XXIV).

Nors Martynas Liuteris pabrėžė gimtosios kalbos svarbą Mišiose, pirmiausia jis reformavo lotyniškas Mišias (*Formula missae*, 1523 m.) ir tik 1526 m. parengė *Vokiškųjų Mišių (Deutsche Messe)* tvarką. Pastaroji buvo įdiegta miestiečių lankomoje Vitenbergo Švč. Marijos bažnyčioje.

Dar prieš 1526 m. Liuterio *Vokiškųjų Mišių* tvarkos pasirodymą lotyniškų Mišių dalys maždaug dvidešimtyje vokiškų teritorinių bažnyčių buvo giedamos ar skaitomos vokiečių kalba, o radikalusis Tomas Miunceris 1524 m. Strasburge sudarė Mišių tvarką, iš kurios lotynų kalba buvo visiškai pašalinta². Tarp anksti pradėjusių švęsti Mišias gimtąja kalba buvo Prūsijos Bažnyčia, tačiau, skirtingai nei kitos vokiečių teritorinės bažnyčios, toji šią nuostatą turėjo taikyti ir nevokiečių atžvilgiu – suteikti teisę lenkams, lietuviams ir prūsams atlikti apeigas jų gimtosiomis kalbomis.

Baltų kalbomis publikuotų Reformacijos laikotarpio raštų turinį ir parengimo aplinkybes nagrinėjo senosios raštijos tyrinėtojai, istorikai, kalbininkai. Visi jie vieningai sutinka, kad Reformacija atvėrė galimybę tautoms parengti raštus jų kalbomis ir kad tokia Reformacijos nuostata padėjo lietuvių tautai Prūsijoje ginti savo tapatybę. Vis dėlto ši nuostata, atvėrusi kelią plėtotis baltų raštijai, dažnai apibūdinama nepakankamai, teigiant, kad Reformacija išklė reikalavimą „Šventąjį Raštą aiškinti, tikėjimo tiesų mokyti gimtąja kalba“³. Tokia Reformacijos ir gimtosios kalbos sąsaja nėra tiksli. Viduramžių Romos Bažnyčia, kurios sakralinė liturgijos kalba buvo lotynų, taip pat reikalavo Dievo Žodį skelbti ir tautas katechizuoti jų gimtosiomis kalbomis. Vyskupų potvarkiai, sinodų protokolai atskleidžia, kad tokio paties požiūrio Viduramžiais Romos Bažnyčia laikėsi ir Prūsijoje, nes ir Ordino valstybėje buvo reikalaujama pamokslauti ir katechezės pradmenis („Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“ ir „Tikiu“) teikti gimtąja kalba⁴. Liuteroniškoji Reformacija atvėrė galimybę ne

² Luther D. Reed, *The Lutheran Liturgy*, Philadelphia: Muhlenberg Press, 1947, p. 74–75.

³ Albertas Juška, *Mažosios Lietuvos Bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997, p. 19.

⁴ 1411 m. Pamedės sinodo nutarimu kunigams paliepta mokytis savo parapijiečių kalbos. 1427 m. Sembos sinodo protokolai skelbė, kad „kiekvieną sekmadienį „Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“ bei „Tikiu“ tebūna skaitoma parapijiečiams, o ypač prūsams, jų pačių kalba“. Žr.: [Heinrich Friedrich Jacobson], *Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen: mit Urkunden und Regesten. – Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des Preussischen Staats, mit Urkunden und Regesten von Dr. Heinrich Friedrich Jacobson*, d. 1: *Die Provinzen Preussen und Posen*, t. 1: *Das katholische Kirchenrecht*,

tikėjimo tiesas aiškinti, bet liturgines apeigas ir ceremonijas atlikti gimtąja kalba ten, kur neišsilavinusi liaudis nesuprato lotynų kalbos, nes „apeigos reikalingos pirmiausia neišmanantiems pamokyti“⁵.

Šiame straipsnyje nagrinėjamas liturginis XVI a. raštijos aspektas. Jo tikslas – nustatyti, kiek šie tekstai galėjo pasitarnauti gimtosios kalbos įdiegimui Mišiose ir kitose liturginėse apeigose. Kalbos tapšmas liturgijos kalba turėjo svarbią reikšmę paskiros tautos likimui. Tik savo kalbą įtvirtinusi Mišiose, paskira tautinė grupė galėjo siekti jos vartojimą įteisinti valstybiniu mastu ir taip ginti savo tautinę tapatybę.

Liturginį XVI a. lietuviškos raštijos turinį tyrė Guido Michelini. Savo tyrimuose autorius nustatė Martyno Mažvydo ir Jono Bretkūno liturginių-himnologinių tekstų šaltinius, atskleidė, kokios liturginės knygos padarė didžiausią poveikį juos rengiant⁶. Apeigų gimtąja kalba Prūsijoje klausimą aptarė Inge

Königsberg: Borntträger, 1837, p. 47, 52; Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius: Mokslo, 1966, p. 23. Ordino kunigai atmetinai žvelgė į prūsų ir kitų krašto gyventojų katechizaciją, nesimokė vietos gyventojų kalbą. Žinios apie tai pasiekė 1435 m. Bazelio bažnytinį surinkimą, kuris nurodė Sembos vyskupijai pasirūpinti vietos gyventojų kalbą mokančiais kunigais (Vytautas Mažiulis, par., *op. cit.*, p. 22–23). Varmijos vyskupija taip pat siekė, kad prūsai suprastų pamokslus ir mokytųsi pagrindinių tikėjimo dalykų savo gimtąja kalba. 1449 m. vyskupijos sinodas nutarė parapijoms parūpinti prūsų kunigų, o tokių nesant, vertėjų. 1480 m. Pamedės sinodo nutarimai skelbė, kad „Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“ ir „Tikiu“ prūsams bei lenkams privaloma skaityti jų kalbomis. Tikėjimo žinias tikrino parapijų vizitatoriai. XV a. Pamedės parapijų vizitacijų instrukcijose nurodyta tikrinti, ar prūsai, vokiečiai ir lenkai moka sekmadienių bei švenčių poterių ([Heinrich Friedrich Jacobson], *op. cit.*, p. 42, 51, 77), o 1516 m. Varmijos vyskupijos statutus pakartojo, kad prie kunigų turi būti vertėjai (Vytautas Mažiulis, par., *op. cit.*, p. 23).

⁵ „[...] pas mus irgi išlaikomi lotyniški skaitiniai ir maldos. Tačiau kadangi ceremonijos turi būti atliekamos tiek žmonėms Rašto pamokyti, tiek tam, kad jie, žodžio įspėti, įtikėtų, imtų bijoti ir melstis, nes būtent tokie yra ceremonijų tikslai, lotynų kalbą išlaikome dėl tų, kurie lotynų kalbą moka ir supranta, papildydami ją vokiškais giesmėmis, kad ir tauta turėtų ko pasimokyti ir kad tai žadintų jai tikėjimą ir baimę [...]. Iš tiesų niekur nebuvo parašyta ar pavaizduota, kad žmonėms naudinga klausytis nesuprantamų skaitinių, kad ceremonijos naudingos ne dėl to, kad pamokytų ar įspėtų, bet *ex opere operato*, dėl to, kad atliekamos, kad stebimos.“ *Augsburgo tikėjimo išpažinimas. Augsburgo išpažinimo apologija*, p. 37, 240 (§ XXIV [XII]).

⁶ Šiai temai aktualūs Guido Michelini darbai: Guido Michelini, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000; Jonas Bretkūnas, *Giesmes duchaunas ir kitos 1589 metų liturginės knygos tekstai ir šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

Lukšaitė⁷. Savo darbuose ji nagrinėjo pirmųjų knygų publikavimo kontekstą, pastebėjo, kad jos buvo skirtos ne tik liuteronybės plėtrai, bet kai kurios parengtos siekiant gimtąją kalbą įtraukti į apeigas. Autorė tyrė, ką šiuo atžvilgiu skelbė Bažnyčios potvarkiai ir agendas, tačiau nepalietė šių knygų liturginio turinio, neaptarė, kaip jose publikuotos liturginės tvarkos ar kaip paskiri jų elementai buvo taikomi praktikoje. Tekstus prūsų kalba tyrė Vytautas Mažiulis dvitomiame veikale *Prūsų kalbų paminklai*⁸. Autorius priminė jų šaltinius, atliko lingvistinę jų teksto analizę, nagrinėjo knygų publikavimo istorinį kontekstą.

Liturginių XVI a. tekstų liturginį turinį lietuvių ir prūsų kalbomis bei jų praktinę vartoseną Mišiose ir kitose apeigose tyrė ir šio straipsnio autorius⁹. Šis temos aspektas yra ypač perspektyvus. XVI–XVII a. agendų baltų kalbomis nebuvo, todėl tokia analize galima nustatyti, ar šių tekstų pakako gimtajai kalbai įtvirtinti pamaldose ir kitose apeigose. Neišnaudojus šios galimybės Reformacija vokiškame kontekste paskirai tautai reiškė ne paskatą išsaugoti savo tapatybę, bet, priešingai, prisidėjo prie jos nutautinimo. XVI a. Prūsijoje lotynų kalbą Mišiose ir kitose apeigose keitė vokiečių kalba, todėl paskirai krašto tautinei grupei nepasinaudojus šia galimybe Reformacija tik dar labiau paspartino jos germanizaciją.

Prūsijos lenkų kunigai į savo gimtąją kalbą išvertė pagrindines Prūsijos agendas, todėl straipsnyje tik glaustai apžvelgiamos svarbiausios jų liturginės knygos. Pagrindinis dėmesys telkiamas į lietuvių ir prūsų kalba parengtų liturginių tekstų turinio analizę. Šie tekstai turėjo tarnauti kaip Prūsijos vokiškų agendų alternatyva. Jų turinys leidžia nustatyti, ar jų pakako gimtosios kalbos vartosenai įteisinti krašte, kuriame dominavo vokiečiai.

⁷ Ingė Lukšaitė ši klausimą aptarė monografijoje: Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 88–241. Lyginamuoju požiūriu aktuali studija: Ingė Lukšaitė, *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.*, (*Acta historica lituanica*, t. 5), Vilnius, 1970.

⁸ Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, 1966, t. 2, 1981, Vilnius: Mokslas.

⁹ Darius Petkūnas, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012; Idem, „Gotfrydo Ostermejerio 1775 metų agenda – paskutinė unikali Prūsijos Karalystės lietuvių evangelikų liuteronų liturginė knyga“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 41: *Gotfrydo Ostermejerio lituanistinio paveldo tyrimai*, d. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, p. 115–134.

1. GIMTOSIOS KALBOS KLAUSIMAS REFORMUOJANT LITURGINES APEIGAS

Pirmieji potvarkiai, kuriais nurodyta liturgines apeigas atlikti gimtąja kalba, buvo paskelbti Reformacijos pradžioje. 1523 m. į Karaliaučių atvykusio Vitenbergo teologo Johanneso Briesmanno paveiktas, Sembos vyskupas Georgas von Polentzas 1524 m. sausio 28 d. išleido potvarkį, kuriame nurodė krikšto apeigas atlikti vokiečių kalba, nes „krikštijant lotynų kalba liaudis nesupranta nei paties Krikšto, nei egzorcizmo esmės“. Evangelija ir Dievo pažadai turi būti skelbiami gimtąja kalba. Ja taip pat turi būti administruojami sakramentai, nes tik taip liaudis supras jų esmę ir teikiamą naudą. Potvarkiu taip pat skelbta: „Susidūrę su kitomis pasitaikančiomis kalbomis, kaip lietuvių ir prūsų, pasirūpinome, Kristui padedant, kad ir joms netrūktų krikščioniškos malonės.“ Polentzo potvarkis buvo pirmasis dokumentas, kuriuo pripažinta lietuvių ir prūsų teisė į gimtąją kalbą liturginėse apeigose¹⁰.

Panašios nuostatos laikėsi ir vokiškai bei lenkiškai kalbančios Pamedės diecezijos vyskupas Erhardas von Queissas, tais pačiais 1524 metais paskelbęs platesnės apimties bažnytinių reformų programą – *Themata episcopi Risenburgensis*. Joje jis nurodė Krikšto liturgiją atlikti, giesmes giedoti ir maldas kalbėti vokiečių kalba, „tam, kad kiekvienas galėtų suprasti, kas giedama, meldžiama ar atliekama“¹¹.

Liturginės reformos Prūsijoje pradėtos 1525 m. gruodžio 10 dieną Prūsijos luomų landtagui aprobavus bažnytinius nuostatus – *Artickel der Ceremonien*. Juose buvo oficialiai įteisintas vokiečių kalbos vartojimas Mišiose ir kitose apeigose. Kaimo vietovių parapijose, kuriose liaudis nemokėjo lotynų kalbos, liturgija turėjo būti atliekama vien vokiečių kalba. Miestuose, kur buvo pakankamai išsilavinusių žmonių, Mišios turėjo būti švenčiamos vokiečių ir lotynų kalbomis. Nuostatai aiškiai apibrėžė, kurios liturgijos dalys privalėjo būti atliekamos viena ar kita kalba¹².

¹⁰ D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, t. 15, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1899, p. 147–148.

¹¹ Paul Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, t. 2, Urkunden, d. 2: 1523–1541, (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, t. 44), Leipzig: Hirzel, 1890, p. 101; *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, herausgegeben von Dr. jur. Emil Sehling, t. 4: *Das Herzogthum Preussen. Polen. Die ehemals polnischen Landestheile des Königreichs Preussen. Das Herzogthum Pommern*, Leipzig: Reisland, 1911, p. 29–30.

¹² *Artickel der Ceremonien und anderen Kirchen Ordnung*, Königsberg, 1526, l. Aij sq.; *Die evangelischen Kirchenordnungen*, p. 32–33.

Prūsija buvo daugiatautė valstybė, todėl reformuojant apeigas kilo klausimas, į kokias kalbas jos turėtų būti verčiamos. Minėtame 1524 m. sausio 28 d. potvarkyje vyskupas Polentzas užsiminė, kad Krikšto sakramentas turėtų būti administruojamas lietuviams, prūsams ir sarmatams (Mozūrijos lenkams) jų kalbomis, ir pažadėjo tuo pasirūpinti ateityje. 1525 m. liturginiai nuostatai apie kitas Prūsijos tautas kalbėjo tik bendraja prasme, nurodydami, kad ir „nevokiečiams privalu tolkus turėti“¹³. Baltijos jūros pakrantės kaimuose dar buvo kalbama sūduvių ir kuršių kalbomis. Vis dėlto, nepaisant Reformacijos nuostatos apeigas administruoti liaudžiai suprantama kalba, pirmajame Reformacijos dešimtmetyje Prūsijos Bažnyčia dar nebuvo pasiruošusi šiai užduočiai, nes neturėjo šias kalbas mokančių kunigų, kurie būtų parengę liturginius tekstus gimtosiomis kalbomis.

Penktajame dešimtmetyje Prūsijos valdžia ir Bažnyčia iš naujo pažvelgė į tautinių grupių religinius poreikius. Oficiali valstybės, Bažnyčios ir rašto kalba, žinoma, liko vokiečių, tačiau kartu buvo pripažintas polilingvizmas – nevokiečiams suteikta teisė atlikti bažnytines apeigas jų kalbomis. Ši nuostata tapo Prūsijos valstybinės politikos dalimi.

Tokio požiūrio imta laikytis po 1542 m. gruodžio 19 d. pradėtos visuotinės parapijų vizitacijos. Jos metu pastebėta, kad kaimo vietovėse, ypač tarp nevokiečių, liuteronybė dar nebuvo įsitvirtinusi. Lietuviai, prūsai, lenkai beveik nieko nežinojo apie kertines krikščioniško mokymo tiesas¹⁴. Kaimuose gyvenusių vokiečių katechetinės žinios taip pat buvo menkos, todėl 1543 m. vasario 1 d. Albrechtas išleido potvarkį, kuriame apibrėžė liaudies katechizacijos apimtis. Jomis vadovaujantis privalėjo būti parengti katechetiniai tekstai nevokiečiams, parengta platesnės apimties Bažnyčios agenda. Liturginė knyga vokiečių ir lotynų kalbomis buvo atspausdinta 1544 m. liepos 2 d. Joje pažymėta, kad miestuose ir turgaus privilegiją turinčiuose miesteliuose, kur gyvena „lietuviai ir kiti nevokiečiai“, prie kunigų turėjo būti paskirti kapelionai. Šie asistuojantys kunigai privalėjo, kaip ir Karaliaučiuje, Mišias švęsti ir kitas apeigas atlikti jų gimtosiomis kalbomis. Neturtingų miestelių ir kaimų bažnyčiose pamokslai ir toliau buvo „tolkų“ verčiami į vietos kalbas¹⁵.

¹³ *Artikel der Ceremonien*, l. Aij sq.; *Die evangelischen Kirchenordnungen*, p. 32.

¹⁴ Paul Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, t. 1: Einleitung, (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, t. 43), Leipzig: Hirzel, 1890, p. 212.

¹⁵ *Ordnung vom ausserlichen Gottesdienst und Artikel der Ceremonien, wie es inn den Kirchen des Herzogthumbs zu Preussen gehalten wirt*, Königsberg: Hans Weinreich, 1544, l. d, in: *Die evangelischen Kirchenordnungen*, p. 68.

Deklaruotiems tikslams įgyvendinti reikėjo lenkų ir baltų kalbas žinančių kunigų. Jų parengimu imta rūpintis steigiant Karaliaučiaus universitetą. 1541 m. spalio 24 d. partikuliario steigiamajame akte Albrechtas kvietė studijuoti krašte gyvenusių „kulmiškių“ ar „tikrų prūsų“ vaikus, numatant juos išlaikyti rektoriaus lėšomis¹⁶. 1544 m. potvarkis apie alumnus nurodė skirti stipendijas 24 studentams, iš kurių 7 turėjo atitekti lietuviams ir prūsams, 7 lenkams. Tiesa, potvarkyje buvo paminėta, kad į nevokiečiams skirtas stipendijas galėjo pretenduoti ir vokiečių studentai, jei pastarieji jau mokėsi šių kalbų¹⁷. Nevokiečiams skirtos vietos liko neužimtos, todėl praėjus keleriems metams universiteto vadovybė kreipėsi į Albrechtą, prašydama šias stipendijas perleisti vokiečių studentams. 1550 m. sausio 24 d. instrukcijoje kunigaikštis nurodė nepriimti į šias vietas vokiečių. Neišnaudotos lėšos turėjo būti kaupiamos ateičiai, kol atsiras nevokiečių kilmės studentų¹⁸.

Prūsijos valdžios potvarkiai rodo, kad XVI a. penktajame dešimtmetyje valstybiniu mastu buvo pripažinta teisė į lenkų, lietuvių ir prūsų kalbų vartojimą bažnyčioje. Svarbus veiksnys šiame procese buvo liturginių apeigų įdiegimas tomis kalbomis, nes tik taip paskiros tautinės grupės kalba galėjo tapti Bažnyčios kalba.

2. LITURGINĖS APEIGOS LENKŲ KALBA

Reformacijos suteikta teise švęsti Mišias ir atlikti kitas liturgines apeigas pirmiausia pasinaudojo Kunigaikštystės lenkiškoji Bažnyčios dalis. 1544 m. pasirodžius naujai krašto bažnytinei agendai, ji iš karto buvo išversta į lenkų kalbą¹⁹. Liuteroniškose Mišiose ir kitose apeigose svarbią vietą užėmė visuotinis parapijiečių giedojimas. Vadovaudamasis šia Reformacijos nuostata, Janas Seklucjanas 1547 m. parengė ir atspausdino pirmąją lenkišką giesmyną,

¹⁶ [Arnoldt Daniel Heinrich], *D. Daniel Heinrich Arnoldts ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, 1746, Königsberg: Hartung, Beilage Nr. 4, p. 14.

¹⁷ [Idem], Beilage Nr. 91, p. 458.

¹⁸ [Idem], p. 288–289.

¹⁹ *Ustawa o zwierzchniei chwale Bożej o kościelnych Ceremoniach na ten Xtait, yako się zachowawa w kościolech Xięstwa Pruskiego MDXLIII*, Królewiec: W drukarni Jana Weynreicha, 1544.

Pyesny duchowne, a nabożne, kurį sudarė 35 giesmės ir psalmės²⁰. 1554 m. Valentas iš Bżozovo (Walenty z Brzozowa) publikavo liturginį giesmyną, *Cantional Albo Księgy chwał Boskich*, tapusį liuteroniškuoju „*Liber usualis*“, kuris apėmė 482 grigališkuosius choralus – liturgines giesmes ir kitus rečituojamus Mišių elementus. Liturgines apeigas praturtino 1559 m. Seklucjano išleistas gerokai papildytas dviejų dalių visiems giedoti skirtas giesmynas, *Pieśni chrześciańskie, dawniejsze i nowe*. Knygoje publikuotos 92 giesmės, tarp jų originalūs jo paties, Mikołajaus Rejo, Andrzejaus Trzecieksio, Jakubo Lubelczyko, Szymono Zacjuszo ir kitų autorių kūriniai. Liturginių perikopijų gimtąja kalba trūkumą išsprendė Stanisławas Murzynowski, 1553 m. Karaliaučiuje išspausdinęs Naująjį Testamentą²¹. Tai buvo pirmasis spausdintas Naujojo Testamento leidimas lenkų kalba. Ryto ir vakaro pamaldose tradiciškai būdavo giedamos psalmės, o per Mišias – iš jų sudaryti įžangos priegiesmiai. Psalmyną lenkų kalba 1558 m. Krokuvoje išspausdino Jakubas Lubelczykas. Natos po psalmėmis liudijo, kad knyga skirta liturginiam vartojimui²². 1558 m. Prūsijos Bažnyčiai publikavus naują agendą, lenkai ir vėl buvo vienintelė tautinė grupė, 1560 m. šią didelės apimties liturginę knygą išvertusi į gimtąją kalbą²³. 1568 m. pasirodė naujas Prūsijos agendos leidimas. Ją 1571 m. į lenkų kalbą išvertė Elko kunigas Jeronimas Maleckis²⁴. 1615 m. pakartotinai atspausdinta lenkiškoji agenda liudija intensyvią šios kalbos vartoseną liturginėse apeigose²⁵.

²⁰ *Pyesny duchowne, a nabożne, nowo zebrane y wydane przez Jana Seclvciana*, w Krolewcu Pruskym: V Janá Weynreycha, 1547.

²¹ *Nowy Testament zupełny, tzw. Jana Seklucjana, przekład Stanisława Murzynowskiego*, Królewiec, 1553.

²² *Pfálterz Dawidá onego Świętego, á wieczney pámięci godnego Krolá y Proroká: teraz nowo ná piofneczki po Polfku przełożony, á według Zydowskiego rozdziału ná pięciuro kfiąg rozdzielony. A dla lepszego zrozumienia, są przydáne Argumentá y ánnotácyie, tho iest, krociuchne wypifánie, iżby wiedzyeli ci co go vżywác będą, czo ktory Pfalm w fobie zámyka. Też dla łącznieyszego ználezyenia, reyefttr wfzytkich Pfalmow ná końcu iest przydány*, w Krákwowie: Drukowano v Máthyfá Wirzbięty, 1558.

²³ *Ustawa albo porząd koscielny, iako się w Xięstwie Pruskim s nauczaniem y Coeremoniami, y s inemi rzeczami, ktore ku pomnoszeniu y zachowaniu urzędu kasnodzieieksiego, y porządku dobrego potrzebne, zachowana. S nowu przyrzany, pomnossony y na iawių wydany*, w Krolewcu Pruskim: U Jana Daubmana Roku Pańskiego, 1560.

²⁴ *Ustawa, albo Porząd Kościelny y Ceremonie. Yako w Nauczaniu Słowa Bożego, y podawaniu Świętości w Kościelech Xięstwa Pruskiego ma być zachowany. Z Niemieckiego Języka na Polski pilnie przełożony, przez Hieronyma Maleckiego, Plebana Leckiego*, w Krolewcu: U Jana Daubmana, 1571.

²⁵ Albrechtas tuo metu tikėjo liuteronybės plėtra Lenkijos karalystėje, todėl plačios apimties liturginių knygų vertimu į lenkų kalbą galėjo būti suinteresuoti kunigaikščio rūmai. Yra

Gausus liturginių tekstų skaičius ir plati jų apimtis rodo, kad lenkų kalba XVI a. antroje pusėje įsitvirtino Bažnyčios liturginiame gyvenime. Ji tapo Bažnyčios kalba, todėl teisė į jos vartoseną buvo pripažinta valstybiniu mastu.

3. LITURGINIŲ APEIGŲ ĮDIEGIMAS LIETUVIŠKAI KALBANČIOSE PARAPIJOSE

Prūsijos lietuviai buvo žymiai prastesnėje padėtyje nei jų kaimynai Mozūrijos lenkai, nes neturėjo savo tautybės kunigų²⁶. Mažlietuvių padėtį vaizdžiai apibūdina Pamedės vyskupas Paulius Speratas 1545 m. gegužės 1 d. laiške Abraomui Kulviečiui: „[Jie] klaidžioja ten tarsi avys be ganytojo, be mokytojo, be Dievo Žodžio, negauna sakramentų.“²⁷ Karaliaučiaus universitete dėstė Kulvietis ir Stanislovas Rapolionis, tačiau jie negalėjo aptarnauti lietuviškų parapijų, nes buvo užsiėmę akademinė veikla. Vietos kilmės lietuvių kunigų trūkumą iš dalies užpildė bajorų ar miestiečių kilmės LDK disidentai, atvykę į Karaliaučių studijuoti teologijos. Ordinuoti į kunigus jie buvo paskirti tarnauti lietuviškose parapijose²⁸.

Pirmojoje lietuviškoje knygoje publikuoti liturginiai tekstai rodo, kad katekizmą Martynas Mažvydas parengė vartoti ne tik katechetikoje, bet ir liturgijoje. Atvykę į Karaliaučių Mažvydas ir kiti lietuviai studentai įsitraukė į lietuvių liturginį gyvenimą. Pamaldos lietuvių kalba Karaliaučiaus Šteindamo

žinoma, kad 1560 m. Prūsijos lenkišką agendą liuteroniškose parapijose ketino įdiegti Didžiosios Lenkijos magnatas Stanisławas Ostrorógas. Tokį pageidavimą jis išreiškė 1559 m. susitikęs su Albrechtu Karaliaučiuje, paprašydamas atsiųsti dvylika būsimos lenkiškos agendos egzempliorių. Žr.: Theodor Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen. Studien zur Kultur und Geschichte der Reformation*, t. 1: *Verein für Reformationsgeschichte*, 1911, Leipzig, p. 232; Idem, „Stanislaus Ostrorog. Ein Schutzherr der grosspolnischen. evangelischen Kirche“, in: *Zeitschrift der Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*, t. 21, 1907, p. 94.

²⁶ Vienintelis tuo metu tarnavęs lietuvių kunigas buvo ankstesnis Šilalės klebonas Jonas Tartilavičius-Batakietis. Pasitraukęs į Prūsiją, nuo 1537 m. jis aptarnavo vokiškai ir lenkiškai kalbančią Engelšteino parapiją (Jan Fijałek, „Jan Tertyłowicz-Batocki, pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie pruskiej“, in: *Reformacja w Polsce*, rocznik 1, Warszawa, 1921, p. 97 sq.).

²⁷ *Stanislovas Rapolionis*, sudarė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 208.

²⁸ Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas, Aleksandras Rodūnionis, Stanislovas Musa, Jonas Šeidukonis, Jurgis Zablockis, Jurgis Eišiškietis ir kiti.

bažnyčioje vyko dar iki 1550 m., kai miesto lietuviams aptarnauti buvo paskirtas Baltramiejus Vilentas. Apie šios parapijos veiklą užsimena 1544 m. agenda, skelbianti, kad mieste lietuviams ir kitiems nevokiečiams aptarnauti buvo skiriamas kapelionas²⁹. Apie tokį pamokslininką Šteindame užsimena ir Mažvydas 1549 m. pradžioje rašytame laiške Albrechtui³⁰. Turbūt šios parapijos liturginėms reikmėms Kulvietis išvertė Liuterio giesmę „Pagarbints buki ir paczestawotas“. 1544 m. agenda nurodė šią giesmę giedoti Mišiose išdalijus komuniją³¹, o pamaldos lietuvių kalba tuo metu galėjo vykti tik Karaliaučiuje³². Vadovaudamasis šios agendos nuostatais, Mažvydas 1547 m. katekizmo himnologinėje dalyje įdėjo kelias liturgines giesmes – vietoje įžangos priegiesmio giedamą 51 psalmės parafrazę, tarp liturginių skaitinių giedamą eiliuotą „Tėve mūsų“ maldą (*Thiewe musu Dąnguięsis*), eiliuotą Nikėjos tikėjimo išpažinimą (*Mes tikim ijg wengi Diewa*) ir litaniją. Liturginiam giedojimui 1549 m. pradžioje Mažvydas publikavo *Giesme S. Ambrasseijaus, bey S. Augustina, kure vadin: Te Deum laudamus*. Šią, rytmetinėse pamaldose giedamą, giesmę Mažvydas išvertė pageidaujant „Diewa szodza“ klausytojams. Kadangi tekstas buvo parengtas prieš Mažvydui išvykstant iš Karaliaučiaus į Ragainę, tie „Dievo žodžio klausytojai“ dar negalėjo būti ragainiškiei, o tik Karaliaučiaus Šteidamo parapijos lietuviai.

1549 m. atvykęs aptarnauti lietuvišką Ragainės parapiją Mažvydas turėjo įvesti apeigas gimtąja kalba. Kito pasirinkimo jis neturėjo, nes lotynų kalbą Mišiose privalėjo keisti gimtoji, o vokiškai tuo metu jis dar nemokėjo. Vien lotyniškai galėjo būti atliekamos tik ryto ar vakaro pamaldos mokyklos mokiniams ir tik tuo atveju, jeigu jose nebūdavo šios kalbos nemokančių parapijiečių. Mažvydas ir kiti į lietuviškas parapijas paskirti kunigai patys turėjo parengti liturginius tekstus gimtąja kalba. Į lietuvių kalbą versti 1544 m. agendos jie nematė būtinybės, nes pastaroji savo turiniu buvo labiau panaši į Bažnyčios tvarką (*Kircheordnung*), susidėjusią iš nuostatų, kaip švęsti Mišias ir atlikti kitas

²⁹ *Ordnung vom ausserlichen Gottesdienst*, I. d.

³⁰ Martynas Mažvydas, *Pirmoji lietuviška knyga*, Vilnius: Vaga, 1974, p. 253.

³¹ *Ordnung vom ausserlichen Gottesdienst*, I. cij.

³² Giesmės liturginį pobūdį pažymėjo ir Mažvydas, giesmyne prie jos teksto pridėdamas priedašą: „Malonus dekawoghimas Ponui Diewui usch schwenta dusches papeneghima ir pagirdima schwentu kunu ir brągu krauiiu Pona Jhesaus Christaus...“ (Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai*, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 377).

apeigas. Liturginė knyga taip pat buvo atspausdinta lotynų kalba, o ją puikiai mokėjo universitete studijavę dvasininkai³³. Vadovaudamiesi 1544 m. agendos nuostatais, Mažvydas ir kiti lietuviškas parapijas aptarnavę kunigai iš jiems prieinamų šaltinių vertė būtiniausias Mišių ir kitų apeigų dalis į lietuvių kalbą.

1558 m. buvo išspausdinta dviejų dalių liturginė knyga, kurios pirmąją dalį sudarė bažnytinės tvarkos nuostatai, antrąją – agenda. Turbūt dėl knygos didelės apimties Mažvydas ir kiti kunigai į lietuvių kalbą vertė ne ją pačią, o tik būtiniausias apeigų dalis. 1559 m. Mažvydas publikavo jos Krikšto tvarką³⁴, ją išvertęs iš atskiru leidimu tais metais Karaliaučiuje atspausdintos knygelės, *Form der Tauff*³⁵. *Forma chrikstima* turėjo ir atskirą skubaus Krikšto patvirtinimo tvarką bei Liuterio sukurtą krikšto giesmę „Christus Jordanop ateiha“.

Mažvydo parengtos Mišių ir rytmetinių bei vakarinių pamaldų dalys atskiru leidimu nebuvo publikuotos. Tarp kunigų šie tekstai cirkuliavo rankraštiniu pavidalu. Jos buvo išspausdintos jau po Mažvydo mirties, 1566 ir 1570 m. jo parengtame giesmyne *Gesmes Chriksczoniskas*, kurį spaudai įteikė jo rašytinį palikimą paveldėjęs jo pusbrolis Baltramiejus Vilentas. Giesmyne buvo įdėti krikščioniškų švenčių ciklo įžanginiai priegiesmiai, *Kyrie*, *Gloria in excelsis*, versikulai, kolektos, sekvencijos, eiliuotas Nikėjos tikėjimo išpažinimas, litanija ir kita liturginė Mišioms, rytmetinėms bei vakarinėms pamaldoms reikalinga medžiaga. *Gesmes Chriksczoniskas* tapo pagrindine tuometinės lietuviškos Bažnyčios liturgine knyga. Trūko Eucharistijos liturgijos, susidedančios iš „Tėve mūsų“ maldos Parafrazės ir pamokymo, kaip reikia vertai priimti Sakramentą, Kristaus Testamento žodžių, padėkos kolektų ir palaiminimo. Šią, Mažvydo išverstą, Altoriaus Sakramento tvarką 1589 m. atspausdino Jonas Bretkūnas giesmyne *Giesmes Duchausas*³⁶.

³³ *Ordinatio de externo Dei cultu deque articulis Caerimoniarum, quemadmodum in Ecclesiis Ducatus Borussiae servantur.*

³⁴ *Forma Chrikstima. Kaip Bažniczas Jstatimæ Hertzikistes Prusu, ir kitosu zemesu laikoma ira*, Karalauczui: Per Jona Daubmana, 1559.

³⁵ *Form der Tauff. Wie die in der Kirchenordnung des Hertzogthumbs Preussen, vnd andern mehr, verfasst*, zu Königsberg: Durch Johann Daubman, 1559.

Pietro U. Dini, „Martyno Mažvydo Formos Chrikštymo (1559) vertimo originalas. – Form der Tauff (1559)“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 71–82.

³⁶ Jonas Bretkūnas, p. 156–162. Spėjama, kad 1574 m. Karaliaučiuje atspausdintame kelių maldų buklete galėjo būti ir Mažvydo *Paraphrasis*, tai yra Altoriaus Sakramento tvarka (*Lietuvos TSR bibliografija*, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969, p. 243).

Prie liturginių apeigų parengimo žymiai prisidėjo Vilentas. 1572 ir 1579 m. lietuviškų parapijų klebonams jis įteikė santuokos (*Wenczawoghima Knigeles, delei paspalitu Plebonu*) ir krikšto (*Chrikschtima Knigeles*) tvarkas, kurias pats išvertė kartu su Liuterio *Enchiridionu*³⁷. Lietuviškoji Bažnyčia iki šiol neturėjo liturginių perikopių. Šį trūkumą Vilentas pašalino 1579 m. išleidęs *Euangelias bei Epistolas*, kuriose buvo pateikti liturginiai skaitiniai sekmadieniams ir šventėms³⁸. Perikopes taip pat publikavo Jonas Bretkūnas 1591 m. *Postilėje*, kuria kunigai naudojosi iki XVIII a. pradžios. Liturgines Mišių dalis 1589 m. pakartotinai paskelbė Jonas Bretkūnas Kancionale. Tais pačiais metais jis publikavo pirmąją lietuvišką maldyną – *Kollectas Alba Paspalitas Maldas*. Knyga susidėjo iš kolektų – tarp liturginio pasisveikinimo („Viešpats tesie su jumis“) ir skaitinių rečituojamų maldų, kurių daugumą Mažvydas buvo išdėstęs įvairiuose 1566 ir 1570 m. giesmyno skyriuose. Be šių liturginių formų ir elementų, dar buvo reikalingos rytmetinėse ir vakarinėse pamaldose giedamos psalmės. Daugumą jų Mažvydas publikavo giesmyne, tačiau parengdamas antrąją lietuvininkų giesmyno laidą Bretkūnas jų nebekartojė, turbūt tikėdamas, kad netrukus bus išspausdinta jo paties išversta Biblija. Psalmyną, *Psalteras Dowido Wokischkai bei Lietuwischkai*, 1625 m. publikavo Jonas Rėza. Jame buvo paskelbtos Bretkūno verstos psalmės, kurių tekstus, lygindamas su vokiška Liuterio Biblija, Rėza kiek pataisė³⁹.

Mažvydo ir jo bendrininkų dėka lietuvių kalba tapo liturgine kalba. Nors lietuvių kunigai neišvertė 1558 ir 1568 m. agendų į gimtąją kalbą, jos trūkumą jie kompensavo giesmynuose, katekizmuose ir kituose leidiniuose publikuotais liturginiais tekstais. Vertindamas Mažvydo giesmyno turinį Jurgis Gerulis teisingai pažymėjo, kad „tiek daug liturgiškos prozos į giesmių knygas įkimšdamas Maž-

³⁷ [Baltramiejus Vilentas,] *Enchiridion Catechismas mažsas / dėl paspalitu Plebonu ir Koznadiju / Wokischku liešuwiu paraschits per Daktara Martina Luthera. O isch Wokischka liešuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta Plebona Karalauzczuie ant Scheindama*, Karalauzczui: Per Jurgi Osterbergera, 1579, p. 45–54, 55–60.

³⁸ *Euangelias bei Epistolas, Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomias, Basznizsosu Chrikszonischkosu, pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwischka Szozdia, per Baltramieju Willenta, Plebona Karalauzczui ant Scheindama. Priegtam ant gala priedeta jra Historia apie muka ir smerti Wieschpaties musu Jesaus Christaus pagal kieturiu Euangelistu*, Karalauzczui: Per Jurgi Osterbergera, 1579.

³⁹ *Lietuvos TSR bibliografija*, p. 339–340.

vydas trūkstančios lietuviškos agendas vietą papildyti norėjo⁴⁰. Ne tik Mažvydas, bet ir kiti kunigai savo darbais stengėsi kompensuoti lietuviškos agendas trūkumą.

Tad Mažvydo, Vilento ir kitų LDK disidentų, taip pat Mažosios Lietuvos kilmės kunigo Bretkūno dėka lietuvių kalba tapo Bažnyčios, tai yra Mišių ir kitų liturginių apeigų kalba. Nors rengdami šiuos raštus prioritetą kunigai teikė ne tautinės tapatybės išsaugojimui, o Dievo žodžio skelbimui liturgijoje ir liuteronybės įtvirtinimui tarp tautiečių, vis dėlto 1566 m. giesmyno prartarmėje Mažvydas pažymėjo, kad savo pastangas jis siejo ir su lietuvių kalbos išlikimo perspektyva – liturginius ir katechetinius tekstus parengė tam, „...kad Žodžio tarnystė išliktų ir mūsų kalba būtų perduota ainiams“⁴¹. Gimtosios kalbos svarbą pabrėžė ir Vilentas, *Evangelijų ir epistolų* prartarmėje sakydamas, jog knygą jis parengė tam, kad „Bažnyčia... šiose kunigaikščio valdomose žemėse stiprėtų ir kad Dievo žodis gimtąja kalba visur būtų skleidžiamas kuo plačiausiai“⁴². Lietuviai sugebėjo pasinaudoti Reformacijos atverta galimybe įteisinti savo kalbos vartojimą bažnyčioje ir taip padėti tvirtą pagrindą savo tautinės tapatybės išsaugojimui. Ši lietuvių teisė į gimtąją kalbą buvo pripažinta valstybiniu lygiu. Jau nuo 1578 m. Prūsijos kunigaikščiai, vėliau ir karaliai, į lietuvius kreipdavosi gimtąja kalba, o karalius Frydrichas II pasirašydavo sulietuvintu vardu *Pridrikis* arba *Priczkus*.

4. APEIGOS PRŪSŲ KALBA – NEIŠNAUDOTA REFORMACIJOS SUTEIKTA GALIMYBĖ

Per visą Reformacijos laikotarpį tik Krikšto ir Santuokos apeigos buvo išverstos į prūsų kalbą. *Ains Sallūbs Laiſkas Kai ſtas en nouſon Kīrkis teikūſnan ſtalle* (*Santuokos knyga, kaip ta mūsų Bažnyčios tvarkoje stovi*) ir *Stas Crixti Lāiſkas* (*Krikšto knyga*) buvo publikuotos trečiojoje knygoje prūsų kalba – 1561 m. Liuterio *Enchiridione*⁴³.

⁴⁰ Mažvydas. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino Jurgis Gerullis, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922, p. XXV.

⁴¹ Martynas Mažvydas, *Katekizmas ir kiti raštai*, Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 193.

⁴² Regina Koženiauskiene, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 85.

⁴³ Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, p. 210–245.

Pažymėtina, kad šios liturginės formos į prūsų kalbą buvo išverstos ne prūsus aptarnavusių vokiečių kunigų, o paties kunigaikščio iniciatyva. Pirimų dviejų katekizmų pratarmės liudija, kad knygos buvo parengtos spaudai „maloningiausiojo pono kunigaikštiškosios prakilnybės paliepimu“. Albrechto vardu parašyta trečiosios knygos pratarmė rodo, kad ir *Enchiridionas* buvo išverstas į prūsų kalbą jo nurodymu⁴⁴. Šios dvi liturginės tvarkos į prūsų kalbą buvo išverstos tik todėl, kad jos buvo neatsiejama Liuterio *Enchiridiono* dalis. Kadangi 1558 m. agendos apeigos tuo metu buvo oficialiai aprobuotos Prūsijoje, Abelis Vilis ir Paulius Mėgotas abi formas išvertė ne tiesiai iš *Enchiridiono*, o iš agendos.

Kyla klausimas, ar krikštydami ir tuokdami prūsus vokiečių kunigai apskritai naudojo šiomis liturginėmis tvarkomis?

1545 m. katekizmų pratarmėje Albrechtas tvirtino, kad „kunigai tos kalbos nemoka“. Hercogas tuo metu tikėjo, kad dvasininkai „gali namie iš savo nuosavų tarnų, kai tie kalba „Tėve mūsų“, jų prūsišką akcentą bei tarimą, kiek tai liečia katekizmą, gerai stebėdami lengvai suvokti“⁴⁵. Situacija nepagerėjo ir praėjus dešimtmečiui. 1561 m. knygos pratarmėje Albrechtas apgailestavo, kad tėra „maža pamokslininkų, tas kalbas mokančių... ir beveik visi per vertėjus iš bėdos turi pamokslus sakyti“⁴⁶. Iš tikrųjų pats faktas, kad *Enchiridiono* vertimas buvo pavestas prūsų kalbos nemokančiam Pabėtų klebonui, rodo, kad 1554–1561 m. neatsirado nė vieno šią kalbą mokėjusio kunigo. Albrechtas vis dėlto tikėjo, kad gavę 1561 m. knygą kunigai krikštys ir tuoks prūsus pagal joje paskelbtas tvarkas. „[Šias] formas, kaip jos yra mūsų bažnytiniam potvarkyje, vienodai į prūsų kalbą šalia katekizmo liepėme išversti“ tam, kad „vaikų krikštijimą ir sutuoktuves su didesne nauda bei pagarbumu toliau prūsų liaudžiai galima būtų atlikti“⁴⁷. Šią užduotį turėjo palengvinti ne tik atverstos knygos kairiajame puslapyje esantis vokiškas tekstas, padėjęs suprasti prūsiško teksto prasmę, bet ir prūsų kalba užrašyti vokiško teksto skaičiai. Žinodamas, kad vokiečių kunigai nepajėgs teisingai prūsiškai

⁴⁴ 1554 m. liepos 26 d. laiške Johannesui Funckui Pabėtų kunigas Abelis Vilis rašo, kad šis darbas jam buvo pavestas „kunigaikštiškos šviesybės... paliepimu“ (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 243).

⁴⁵ *Ibid.*, p. 66, 80.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 94.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 96.

ištarti nuorodų į Šventojo Rašto vietas, Abelis Vilis prūsiškame tekste jas pateikė žodžiais: „*Luce 10*“ buvo išverstas „*Lucas en dessimton palasinsnon*“, o „*S. Marcus am 10. Cap*“ tapo „*Swints Marx en Dessimton*“⁴⁸.

Nepaisant atsargaus Albrechto optimizmo, 1561 m. knygos pratarmėje išdėstyta jaunimo katechizacijos metodika kelia abejonių, ar tuo metu dar buvo puoselėjamas siekis „suprūsinti“ liturgines apeigas. *Enchiridione* pasakyta, kad ten, kur yra mokyklų, ganytojai turi „stropiai prižiūrėti, kad čia minimas Liuterio Mažasis Katekizmas abiem kalbomis, t. y. vieną sekmadienį vokiškai, kitą prūsiškai, mokinių viešai – bažnyčioje prie altoriaus rytą arba vakare per vakarines pamaldas prieš arba po pamokslą, kaip kurioje vietoje patogiau, – pagal mūsų bažnytinį potvarkį būtų skaitomas...“⁴⁹. Tokių nuorodų neaptinkame lietuviškuose ir lenkiškuose katekizmuose. Juose tekstai buvo publikuoti vien tik gimtosiomis kalbomis, kuriomis taip pat privalėjo būti atliekama katechizacija bei liturginės apeigos.

Katekizme padarytos nuolaidos vokiečių kalbai leidžia manyti, kad kunigai galėjo jas taikyti ir krikštydami bei tuokdami prūsus. Bet kuriuo atveju, jei kunigai naudojosi prūsiškais formomis, jie tai galėjo daryti tik kiek daugiau nei penkerius metus. 1558 m. publikavus agendą iš karto krašte kilo nepasitenkinimas. Daugiau nei 20 kunigų knygą atmetė, apkaltindami jos sudarytojus kriptokalvinizmu. Kaip įrodymą jie pateikė agendos Krikšto formą, kurioje nebuvo nei egzorcizmo formulių, nei signacijos – kandidato kaktos ir krūtinės paženkinimo kryžiaus ženklų. Kadangi prie jos sudarymo prisidėjo Andreaso Osiandro šalininkai Johannesas Funckas ir Matthäusas Vogelis, knygos priešininkai ją iš karto pavadino „osiandrine“. Nepasitenkinimą ją reiškė ir krašto bajorija, nes knyga buvo publikuota be krašto luomų landtago pritarmės. 1566 m. kunigams buvo nurodyta naudotis 1544 m. liturgine knyga, kol bus parengta nauja agenda⁵⁰. Neabejotina, kad tuo metu ir 1561 *Enchiridione* publikuota krikšto forma, kurią Johannesas Funckas nurodė skelbti trečioje

⁴⁸ *Ibid.*, p. 87, 111.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 97.

⁵⁰ Walther Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, t. 1, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968, p. 40; [Heinrich Friedrich Jacobson], *Geschichte der Quellen des evangelischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen, mit Urkunden und Regesten von Dr. Heinrich Friedrich Jacobson. – Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des Preussischen Staats, mit Urkunden und Regesten von Heinrich Friedrich Jacobson*, d. 1: *Die Provinzen Preussen und Posen*, t. 2, Königsberg: Bornträger, 1839, p. 45–46.

prūsų knygoje⁵¹, buvo pripažinta heterodoksine ir netinkama vartoti. 1568 m. buvo išspausdinta nauja Bažnyčios agenda, tačiau jos krikšto ir santuokos formos į prūsų kalbą nebuvo išverstos. Taip buvo baigtas liturginis eksperimentas su apeigomis prūsų kalba.

Pastangos įvesti liturgines apeigas prūsų kalba buvo nevaisingos, nes tauta nebe pajėgė išugdyti savo kunigų. Tik iš pačios tautos kilę kunigai galėjo nuoširdžiai siekti, kad apeigos jų bažnyčiose vyktų liaudies kalba ir šio siekio vedami parengti prūsišką giesmyną, išversti į prūsų kalbą Mišių ir kitų būtiniausių apeigų tvarkas. Ordino laikais intensyviai vykdyta germanizacija⁵² palaužė prūsų tautos šaknis, todėl, nors Reformacijos metu imta palankiau žvelgti į prūsų tautą ir jos kalbą⁵³, šios užduoties ji nebe pajėgė įgyvendinti.

⁵¹ 1554 m. liepos 26 d. Abelio Vilio laiškas Johannesui Funkui, in: Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 243.

⁵² XIV a. pradžioje Ordinas nusprendė, kad veiksmingiausias būdas palaužti prūsų pasipriešinimą būtų naikinant jų tautinę tapatybę. Nutautinimo politikos pradininkas, Ordino magistras Siegfriedas von Feuchtwangenas, 1310 m. išleido potvarkį, nurodantį visus Prūsijos teritorijoje gyvenančius žmones mokyti vokiečių kalbos. Antrasis jo punktas skelbė: „Taip pat tie, kurie turi namų tarnus prūsus, turi juos taip laikyti, kad jie kiekvieną sekmadienį stropiai eitų į bažnyčias; su jais mažai prūsiškai kalbėti, kad visuomet labiau pratintųsi prie vokiečių kalbos“ (Albertas Juška, *op. cit.*, p. 19). Įsake buvo nurodyta steigti tik vokiškas mokyklas, neduoti vokiečių kalbos nežinantiems gyventojams jokios tarnybos. 1494 m. luomų suvažiavimas patvirtino tai, ką ordinas praktikavo ištisą šimtmetį. Nuostatuose buvo pasakyta: „Pagal seną gerą paprotį nė vienas šeimynykštis prūsas negali būti priimtas mieste tarnauti ir negali ten mokytis amato“ (Ingė Lukšaitė, *Reformacija...*, p. 214). Prūsams buvo draudžiama apsigyventi vokiečių įkurdintuose kaimuose, todėl, kaip pastebėjo Simonas Grunau, Prūsijoje „kaimai iš dalies pagal kalbą susiskirstę: vienu – grynai prūsai, kitur grynai vokiečiai“ (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 47). Nuo XV a. pabaigos krašte pradėta įbaudžiovinti net laisvuosius prūsus. Pavergta prūsų tauta ir jos kalba pastebimai nyko. Tik Notangoje ir Semboje ji dar vis buvo vartojama. Simonas Grunau savo kronikoje rašė: „Prūsai dar turi atskirą kalbą, kurios lenkai visai nesupranta, o lietuviai – labai mažai“ (Max Perlbach, hrs., *Simon Grunau's preussische Chronik. Im Auftrage des Vereins für die Geschichte der Provinz Preussen*, t. 1: Tractat I–XVI, (*Die preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*), Leipzig: Duncker & Humblot, 1876, p. 93; Albertas Juška, *op. cit.*, p. 26). Grunau minėjo, kad „dabar Prūsuoje daugiausia vartojama yra vokiečių kalba ir gyventojai dėl jos neturi nesusipratimų, kaip kad žinoma apie išlikusius senuosius prūsus“ (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 47).

⁵³ 1561 m. pratarmėje Albrechtas rašė: „Ir niekas taip krikščionims netinka, kaip kad kurios nors tautos, kokia ji neišlavinta ir prasta ten bebūtų, niekinimas... Todėl raginame visus mūsų vyresniusius kunigus, ganytojus, pamokslininkus ir Bažnyčios tarnus, jiems pavesiose parapijose turinčius prūsų žmonių, kad jie pastarųjų neapleistų...“ (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 95).

1561 m. Albrechtas dar tikėjo, kad buvo įmanoma paruošti prūsų tautybės kunigų, todėl dar 1544 m. prūsams skirtos stipendijos buvo rezervuotos ateičiai. *Enchiridiono* pratarmėje jis ragino kunigus atrinkti gabiausius prūsų jaunuolius į studijas mokykloje ir universitete, kad baigę mokslus ir ordinuoti į kunigus jie galėtų gimtąja kalba aptarnauti prūsiškas parapijas.

To dėlei mes pabaigoj ganytojus čia dar kartą raginame, kad jie, taip apklausinėdami ir stropiai stebėdami jaunimą, sumanesnių bei gudresnių prūsų jaunuolių, studijuoti labiausiai tinkančių, atradę, šių tėvams nurodytų, jog pastarieji tokius savo vaikus į mokyklą, jai turinčius Dievo suteiktų gabumų, stropiai leistų, o tie, kurie dėl turto neišgali, mums ir apie tai praneštų. Kadangi mes didinti Dievo garbę ir mūsų valdinių gerovę mūsų bažnytiniu potvarkiu esame apsiėmę, tai mes norime keletą tokių neturtingų prūsų jaunuolių su visomis malonėmis priimti ir juos kaip mūsų stipendiatus iki tol aprūpinti bei studijų metu išlaikyti, kol jie pagaliau bažnyčios tarnybai arba pamokslų tarnybai bus panaudoti. Ir kadangi jie prūsų kalbą moka ir jiems nereikia jokių vertėjų, tai juo daugiau naudos bei vaisių jie mūsų prūsiškosioms bažnyčioms gali atnešti etc.⁵⁴

1561 m. alumno taisyklės, skelbiančios apie 8-ias jaunuoliams „iš lietuvių, prūsų ar sūduvių“ skirtas vietas, rodo, kad prūsams buvo sudarytos palankios sąlygos studijuoti teologiją. Senatui buvo nurodyta šių tautinių grupių jaunuolius „uoliausiai parinkti ir priimti, nes šiuose regionuose dėl to, kad gyventojai nemoka vokiškai, labai trūksta tų tautybių kunigų ir bažnyčių bei mokyklų mokytojų“⁵⁵. Vis dėlto universiteto studentų sąrašuose prūsų, išskyrus vieną kitą, beveik neaptinkame⁵⁶. XVI a. antroje pusėje dauguma prūsų

⁵⁴ Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 98–99.

⁵⁵ Albertas Juška, *op. cit.*, p. 41.

⁵⁶ Wiktora Falkenhahno duomenimis, 1551–1556 m. laikotarpiu 84 iš 201 į Karaliaučiaus universitetą imatrikuluoti studentai buvo kilę iš Prūsijos kunigaikštystės. Nors 16 studentų save įvardijo „prūsais“, tik vienas iš jų buvo neabejotinai prūsiškos kilmės. Tai 1552 m. į universitetą priimtas Christophorus Alzunius, Prutenus (Alzun, Alsune), kuris baigęs studijas tarnavo ne kunigu, bet LDK ir Lenkijos bajorų vaikų studijų vadovu (preceptoriumi), o vėliau darbavosi Prūsijoje. 1555 m. į universitetą priimtas mišrios prūsės ir vokiečio sūnus Johann Bretke, Friedlandensis (Ingė Lukšaitė, *Reformacija...*, p. 215–218). Jis 1562 m. buvo paskirtas aptarnauti Labguvos parapiją, kurios ribose gyveno ir prūsiškai kalbančių žmonių. 1587 m. kovo mėn. Bretkūnui paprašius leidimo aptarnauti Pilupėnų parapiją, konsistorija nusiuntė raštą kunigaikščiui Jurgiui Frydrichui, prašydama jį palikti Labguvoje, tvirtindama, kad ten būtinas kunigas, mokantis lietuviškai, kuršiškai ir prūsiškai, nes parapijoje yra „ne tik lietuvių, bet taip pat kuršių ir prūsų“ (Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių*

buvo baudžiauninkai, todėl jų vaikams kelias į universitetines studijas liko uždaras. Laisvieji prūsai galėjo studijuoti, tačiau prieš tai jie turėjo baigti lotyniškas mokyklas, kurios buvo tik vokiškuose miesteliuose. Be to, tuo metu net laisvieji prūsai jau buvo įbaudžiuojami, kaip liudija 1561 m. trečiojo prūsų katekizmo vertėjo Pauliaus Mėgoto atvejis⁵⁷.

Nors Albrechtas žinojo, kad baudžiava buvo pagrindinė priežastis, užkirtusi prūsams studijuoti universitete, atleisti perspektyvesnių jaunuolių nuo jos jis nesiryžo. Tik prieš pat mirtį, savo 1568 m. valioje ir testamente, jis paragino atleisti nuo baudžiatvės studijuoti universitete tinkamus prūsų jaunuolius⁵⁸.

Prūsų tautybės kunigų stoka tapo pagrindine priežastimi, kodėl prūsiškose parapijose Mišių ir kitų apeigų nepradėta švęsti gimtąja kalba. Nėra išlikę žinių, kad į prūsų kalbą būtų išversta kokia nors Mišių dalis, liturginės giesmės ar apeigyno tekstai. Prūsų kalba netapo liturgijos kalba. Nepaisant skambaus Reformacijos šūkio vartoti „bažnyčioje tautai suprantamą kalbą“⁵⁹, Mišios ir pastoracinės apeigos prūsiškose parapijose buvo atliekamos tik vokiečių kalba, o pamokslai sakomi pasitelkiant vertėjus⁶⁰. Reformacija atvėrė galimybę prūsų

rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos, t. 1: XVI–XVII amžiai, Čikaga, 1960 / Vilnius: Sietynas, 1990, p. 161, 169; Albertas Juška, *op. cit.*, p. 26–27). Vis dėlto, 1587 m. mirus Vilentui, Bretkūnas buvo paskirtas aptarnauti Karaliaučiaus lietuvių parapiją. Šis, ypač produktyvus, lietuviškų raštų autorius nepaliko jokio rašytinio teksto prūsų kalba. Tai rodo, kad Bretkūnas pesimistiškai žvelgė į prūsų kalbos ateities perspektyvas.

⁵⁷ Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, p. 242–245.

⁵⁸ „Kadangi beveik negalima rasti pamokslininko, mokančio šią kalbą, o viską atlikti per vertėjus (tolkus) sunku, rizikinga ir pavojinga; o jų trūkumas atsirado dėl to, kad prūsai savo vaikų negali leisti į mokyklą, kadangi jie yra pavaldiniai baudžiauninkai ir niekas jų iš pavaldumo tam [t. y. mokslui] nenori atleisti. Mes norime sumažinti tą žalą ir trūkumą [...]. Norime [...], kad visi prūsai šioje kunigaikštystėje, jeigu jie yra tiesiogiai krašto valdžiai ar kilmingiesiems pavaldūs ar gyvena miestuose, turi būti atleisti iš baudžiatvės, kai kuris nors iš jų ryžtasi studijuoti ir pereina į luomą (in den Stand), tarnaujantį bažnyčiai, mokyklai ar kitai civilinei tarnybai, ir [atleisti iš baudžiatvės] tokiu būdu: vieni atleidžiami asmeniškai ir [atleidžiamas] jų turtas, kiti tik asmeniškai išlaisvinami, bet visi, kaip ir kiti kulmiškiai, turi būti gimę laisvi; tikėdamiesi, kad ir jų vaikai lankys mokyklas ir kad jie kaip ir kiti krašto vaikai galės būti naudingai įdarbinti“ (Ingė Lukšaitė, *Reformacija...*, p. 216).

⁵⁹ *Augsburgo tikėjimo išpažinimas. Augsburgo išpažinimo apologija*, p. 37 (§ XXIV).

⁶⁰ XVI a. pabaigoje prūsų kalba sparčiai nyko. 1561 m. *Enchiridionas* daugiau nebuvo perspausdintas, nes tam, turbūt, nebebuvo poreikio. Katechizacija ir toliau buvo privaloma, tačiau prūsišką katekizmą netrukus pakeitė vokiškasis. Sembos Šv. Lauryno miestelio bažnyčioje, kuri yra 7 km nuo Abelio Vilio aptarnautos Pabėtų bažnyčios, 1602 m. jau vertėjo nebereikėjo ir pamokslai pradėti sakyti tik vokiečių kalba (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, p. 25).

tautai įteisinti savo kalbą, tačiau toji neįstengė ja pasinaudoti. Prūsų kalba sparčiai nyko, kol galiausiai XVIII a. pradžioje ji visiškai nustojo skambėti⁶¹.

IŠVADOS

1. Reformacijos nuostata liturgiją atlikti gimtąja kalba Prūsijoje buvo įteisinta 1525 m. paskelbus liturginius nuostatus. Bažnyčios potvarkiai skelbė, kad apeigos lenkams, lietuviams ir prūsams, kaip ir vokiečiams, turėtų būti atliekamos jų gimtosiomis kalbomis, tačiau dėl šių tautybių kunigų stokos Bažnyčia šiai užduočiai tuo metu dar nebuvo pasiruošusi.

2. XVI a. penktame dešimtmetyje Prūsijos valdžia dar kartą pripažino polilingvizmą, tai yra ir nevokiečiams suteikė teisę švęsti Mišias ir atlikti kitas liturgines apeigas gimtosiomis kalbomis. Šią teisę iš karto pasinaudojo lenkų kunigai, į savo gimtąją kalbą išvertę 1544, 1558, 1568 m. agendas ir kitas liturginio turinio knygas. Lietuvių kunigai agendų gimtąja kalba trūkumą kompensavo giesmynuose, katekizmuose ir kituose leidiniuose publikuotais liturginiais tekstais. Šių raštų turinys rodo, kad jų pakako lietuviškose parapijose liturgiją atlikti gimtąja kalba. Lietuvių kalbos vartojimas krašte tapo įteisintas valstybiniu mastu. Tai liudija Prūsijos valdžios įsakai, kurie lietuvių kalba pradėti skelbti nuo 1578 metų.

3. Liturginių tekstų prūsų kalba turinys rodo, kad prūsai neįstengė pasinaudoti Reformacijos atverta galimybe įteisinti savo kalbą krašte. Trečiojoje prūsų knygoje publikuotų krikšto ir santuokos formų niekaip nepakako prūsų kalbai tapti Bažnyčios kalba. Nėra išlikę žinių, kad į prūsų kalbą būtų išversta Mišių tvarka ar bent atskiros jos dalys. Prūsai nepajėgė išugdyti iš savo tarpo kunigų, kurie būtų įgyvendinę šią Reformacijos nuostatą. Reformacijos pradžioje lotynų kalbą Mišiose ir kitose apeigose prūsiškose parapijose pakeitė vokiečių kalba, todėl prūsų atžvilgiu Reformacija ne tik neprisidėjo prie tautinės tapatybės sustiprinimo, bet, priešingai, dar labiau paspartino prūsų tautos germanizaciją.

⁶¹ Peterburge saugomo antrojo prūsų katekizmo antraštiniame puslapyje ranka užrašytas tekstas liudijo: „Šita senoji prūsų kalba yra visiškai išnykusi. 1677 metais vienintelis šią kalbą mokėjęs senelis mirė, gyvendamas Kuršių nerijoje, kur tačiau, sako, tokių dar esama.“ Christophas Hartknochas 1679 m. rašė, kad „kaimų, kuriuose šią kalbą mokančiųjų dar pasitaiko, randama ne vienas, o daugybė“, tačiau 1684 m. jis tvirtino, kad „nebėra nė vieno kaimo, kur visi žmonės prūsiškai besuprastų, betgi šen bei ten dar esą keletas senelių, suprantančių šią kalbą“ (Vytautas Mažiulis, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, p. 25).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- [ARNOLDT DANIEL HEINRICH], *D. Daniel Heinrich Arnoldts ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, d. 1, 1746, Königsberg: Hartung.
- Artickel der Ceremonien und anderen Kirchen Ordnung*, Königsberg, 1526.
- Augsburgo tikėjimo išpažinimas. Augsburgio išpažinimo apologija*, Kaunas: Aušra, 2009.
- BIRŽIŠKA VACLOVAS, Aleksandrynas. *Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 1: XVI–XVII amžiai, Čikaga, 1960 / Vilnius: Sietynas, 1990.
- BRETKŪNAS JONAS, *Giesmes duchaunas ir kitos 1589 metų liturginės knygos tekstai ir šaltiniai*, parengė Guido Michelini, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, herausgegeben von Dr. jur. Emil Sehling, t. 4: *Das Herzogthum Preussen. Polen. Die ehemals polnischen Landestheile des Königreichs Preussen. Das Herzogthum Pommern*, Leipzig: Reisland, 1911.
- DINI PIETRO U., „Martyno Mažvydo Formos Chrikštymo (1559) vertimo originalas. – Form der Tauff (1559)“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2010, t. 12, p. 71–82.
- Druki mazurskie XVI w., z pierwodruku i rękopisu wydał, wstępem, komentarzen i charakterystyką językową opatrzył Stanisław Rospond*, Olsztyn: Wydaw. Inst. Mazurskiego, 1948.
- Etlich Cristlich lider Lobgesang, vñ Psalm, dem rainen wort Gottes gemeß, auß der heyligē schrifft, durch mancherley hochgelerter gemacht, in der, Kirchen zů singen, wie es dann zum tayl berayt zů Wittenberg in übung ist*, Nürnberg: Gutknecht, Jobst, 1524.
- Euangelias bei Epistolas, Nedeliu ir schwentuju dienosu skaitomosias, Baszniszosus Chrikszczonischkosu, pilnai ir wiernai pergulditas ant Lietuwischka Szodzia, per Baltramieju Willenta, Plebona Karalauczui ant Scheindama. Priegtam ant gala priedeta jra Historia apie muka ir smerti Wieschpaties musu Jesaus Christaus pagal kieturiu Euan gelistu*, Karalauczui: Per Jurgi Osterbergera, 1579.
- FIJAŁEK JAN, „Jan Tortyłowicz-Batocki, pierwszy ewangelik na Żmudzi i apostoł luterski na Litwie pruskiej“, in: *Reformacja w Polsce*, rocznik 1, Warszawa, 1921, p. 97–104.
- Form der Tauff. Wie die in der Kirchenordnung des Hertzogthumbs Preussen, vnd andern mehr, verfasst*, zu Königsberg: Durch Johann Daubman, 1559.
- Forma Chrikstima. Kaip Baßniczas Jstatimæ Hertzikistes Prusu, ir kitosu zemesu laikoma ira*, Karalauczui: Per Jona Daubmana, 1559.
- HUBATSCH WALTHER, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, t. 1, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.
- [JACOBSON HEINRICH FRIEDRICH], *Geschichte der Quellen des evangelischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen, mit Urkunden und Regesten von Dr. Heinrich Friedrich Jacobson. – Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des Preussischen Staats, mit Urkunden und Regesten von Heinrich Friedrich Jacobson*, d. 1: *Die Provinzen Preussen und Posen*, t. 2, Königsberg: Borntträger, 1839.
- [JACOBSON HEINRICH FRIEDRICH], *Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen: mit Urkunden und Regesten. –*

- Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des Preussischen Staats, mit Urkunden und Regesten von Dr. Heinrich Friedrich Jacobson, d. 1: Die Provinzen Preussen und Posen, t. 1: Das katholische Kirchenrecht, Königsberg: Bornträger, 1837, Königsberg: Bornträger, 1837.*
- JUŠKA ALBERTAS, *Mažosios Lietuvos Bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.
- JUŠKA ALBERTAS, *Mažosios Lietuvos mokykla*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2003.
- KOŽENIAUSKIENĖ REGINA, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- Lietuvos TSR bibliografija*, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861, Vilnius: Mintis, 1969.
- LUKŠAITĖ INGĖ, *Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a.*, (*Acta historica lituanica*, t. 5), Vilnius, 1970.
- LUKŠAITĖ INGĖ, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- [LUTHER MARTIN], *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, t. 15, Weimar: Hermann Böhlau, 1899.
- [LUTHER MARTIN], *Tomus Tertius Omnium Operum Reverendi Patris, Viri Dei, D. M. L. continens quae aedita sunt ab Anno XXIII. vs[que] ad Annum XXXVIII*, Jena: Rebart, 1582.
- MAŽIULIS VYTAUTAS, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1966.
- MAŽIULIS VYTAUTAS, par., *Prūsų kalbos paminklai*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1981.
- MAŽVYDAS MARTYNAS, *Katekizmas ir kiti raštai*, Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- MAŽVYDAS MARTYNAS, *Pirmoji lietuviška knyga*, Vilnius: Vaga, 1974.
- Mažvydas. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams*, spaudai parūpino Jurgis Gerullis, Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922.
- MICHELINI GUIDO, *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- Ordnung vom auserlichen Gottesdienst und Artickel der Ceremonien, wie es inn den Kirchen des Hertzogthumbs zu Preussen gehalten wirt*, Königsberg: Hans Weinreich, 1544.
- PERLBACH MAX, hrs., *Simon Grunau's preussische Chronik. Im Auftrage des Vereins für die Geschichte der Provinz Preussen*, t. 1: Tractat I–XVI, (*Die preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*), Leipzig: Duncker & Humblot, 1876.
- PETKŪNAS DARIUS, „Gotfrydo Ostermejerio 1775 metų agenda – paskutinė unikali Prūsijos Karalystės lietuvių evangelikų liuteronų liturginė knyga“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 41: *Gotfrydo Ostermejerio lituanistinio paveldo tyrimai*, d. 1, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, p. 115–134.
- PETKŪNAS DARIUS, *Rytų Prūsijos liuteronų liturginė tradicija ir lietuviškoji jos raiška Reformacijos ir Donelaičio laikų agendose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.

- Pyesny duchowne, a nabożne, nowo zebrane y wydane przez Jana Seclvciana, w Krolewczu Pruskym: V Janá Weynreycha, 1547.*
- Pfálterz Dawidá onego Świętego, á wieczney pámięci godnego Krolá y Proroká: teraz nowo ná piofneczki po Polfku przełożony, á według Zydowfkiego rozdziału ná pięcioro kfiąg rozdzielony. A dla lepszego zrozumienia, są przydáne Argumentá y ánnotácyie, tho iest, krocichne wypifánie, iżby wiedzyeli ci co go wzywác będą, czo ktory Pfalm w sobie zámyka. Też dla łączneyfzego ználezyenia, reyeftr wfzytych Pfalmow ná końcu iest przydány, w Krákwie: V Máthyfá Wirzbięty, 1558.*
- REED LUTHER D., *The Lutheran Liturgy*, Philadelphia: Muhlenberg Press, 1947.
- RIMŠA VAIDOTAS, *Jano Maleckio ir Jano Sekluciano polemika dėl katekizmo kanoninio vertimo*, (*Bibliotheca Archivi Lithuanici*, 2), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- Stanislovas Rapolionis, sudarė Eugenija Ulčinaitė, Vilnius: Mokslas, 1986.
- TSCHACKERT PAUL, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, t. 1: Einleitung, (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, t. 43), Leipzig: Hirzel, 1890.
- TSCHACKERT PAUL, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, t. 2: Urkunden, d. 2: 1523–1541, (*Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven*, t. 44), Leipzig: Hirzel, 1890.
- Ustawa albo porządek kościelny, iako się w Xięstwie Pruskim s nauczaniem y Coeremoniami, y s inemi rzeczami, ktore ku pomnoszeniu y zachowaniu urzędu kasnodzieiskiego, y porządku dobrego potrzebne, zachowana. S nowu przeyrzany, pomnossony y na iawię wydany, w Krolewcu Pruskim: U Jana Daubmana Roku Pańskiego, 1560.*
- Ustawa o zwierzchniei chwale Bożej o kościelnych Ceremoniach na ten Xtaft, yako się zachowawa w kościelech Xięstwa Pruskiego MDXLVIII*, Królewiec: W drukarni Jana Weynreicha, 1544.
- Ustawa, albo Porządek Kościelny y Ceremonie. Yako w Nauczaniu Słowa Bożego, y podawaniu Świątości w Kościelech Xięstwa Pruskiego ma być zachowany. Z Niemieckiego Języka na Polski pilnie przełożony, przez Hieronyma Maleckiego, Plebana Leckiego, w Krolewcu: U Jana Daubmana, 1571.*
- [VILENTAS BALTRAMIEJUS], *Enchiridion Catechismas mašas / dėl paspalitu Plebonu ir Koznadiju / Wokischku liešuwui paraschits per Daktara Martina Luthera. O isch Wokischka liešuwia ant Lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas / per Baltramieju Willenta Plebona Karalaučiu ant Schteindama*, Karalaučiu: Per Iurgi Osterbergera, 1579.
- WOTSCHKE THEODOR, „Stanislaus Ostrorog. Ein Schutzherr der grosspolnischen. evangelischen Kirche“, in: *Zeitschrift der Historische Gesellschaft für die Provinz Posen*, t. 21, 1907.
- WOTSCHKE THEODOR, *Geschichte der Reformation in Polen. Studien zur Kultur und Geschichte der Reformation*, t. 1, Leipzig: Verein für Reformationsgeschichte, 1911.

Liturgy as a Factor in the Preservation of the Lithuanian and Prussian Ethnic Identity in the Duchy of Prussia in the Sixteenth Century.

S u m m a r y

The introduction of divine services in the language of the people was considered an important task in the Reformation. Implementation of this programme in Prussia began in 1524 when the bishop of Sambia ordered that henceforth baptisms should be conducted in German. The 1525 order of the Prussian church called for divine services in the language of the people and indicated specifically which parts of the service were to remain in Latin and which were to be in German.

The German language was already an official language of the land but the Reformation now provided an opportunity for other ethnic groups in Prussia to legitimize their own tongues as official and legitimate languages in the realm. This could only be achieved if these languages were used in the Lutheran Mass and other services, that is, they had to become the languages of the church. Such a course was encouraged by the Sambian and Pomesanian bishops and the ducal court. The 1544 Prussian agenda specifically ordered that catechetical sermons were to be preached to 'the Lithuanians and other non-Germans' in their own tongue.

The first to translate the 1544 Prussian agenda into their own tongue were the Masurian Poles. The Lithuanians also took advantage of the opportunity to translate the divine services into their native language. Almost all of the works prepared by Martynas Mažvydas and Baltramiejus Vilentas were liturgical in nature. The 1547 and 1579 catechisms included not only catechetical instruction but also liturgical service material. The 1547 book included liturgical hymns, and the translation of Luther's *Enchiridion* by Vilentas in 1579 included orders for marriage and baptism. In that same year Vilentas published the *Euangelias bei Epistolas* (Gospels and Epistles), a compilation of Sunday and feast day pericopes to be read from the altar during the Mass, Matins, and Vespers. As the result of all this activity, the Lithuanian language became a liturgical language, the language of the Lithuanian church officially recognized throughout the Duchy of Prussia. It is significant to note that these liturgical materials were prepared not by men of the Lithuanian ethnic group in Prussia, but by the graduates of Königsberg University from the Grand Duchy of Lithuania – the nobles who had been forced to leave Lithuania because they were Lutherans.

The ethnic Prussians were unable to make effective use of their opportunity to legitimize their language. The forms for baptism and marriage were indeed translated into ethnic Prussian and were included in the 1561 Prussian catechism. However, there is no evidence indicating that parts of the Mass, or Matins and Vespers, or hymns were said or sung in the Prussian tongue. Duke Albrecht provided scholarships for ethnic Prussians to study at the University of Königsberg, but the Prussians were no longer able to raise up a native clergy to prepare the most important liturgical services in their own tongue. As a result, the Mass and other divine services were celebrated in Prussian congregations in the German tongue, and this only accelerated the already deep decline of the Prussian language. It soon became a dead language.

KEY WORDS: Lutheran Church; Liturgy; Mass; agenda; Prussian language.

Gauta 2018 03 23

Priimta 2018 05 11